

..... Hermafroditisme in de Afrikaanse Kunst .....

door **Marchinus Hofkamp**

Vaak valt het op het eerste gezicht niet eens op als een Afrikaans beeld met een duidelijk mannelijke uitstraling toch een vrouwelijk kapsel heeft, vrouwelijke borsten of zelfs een zwangere buik. En soms moet je echt goed kijken om te zien, dat een vrouwelijk beeld toch getooid is met een ringbaardje.

Dit verschijnsel komt in de humane biologie zelden voor en wordt tweeslachtigheid of hermafroditisme genoemd. Het intrigeert ook de moderne mens, zoals blijkt uit publicaties op het Internet (afb 1).

afb 1 - zwangere 'man'

In de Afrikaanse kunst is het evenwel een belangwekkend fenomeen, dat in beelden van meerdere Afrikaanse volkeren gezien wordt, vooral bij de Dogonstam [a], maar dat vaak over het hoofd gezien wordt. Het woord hermafrodiet is afgeleid van de mythologische figuur Hermaphroditus (**afb 2**):

Toen de Griekse boodschapper-god Hermes en de liefde-godin Aphrodite samen een kind kregen, was daar niets mis mee. Hermaphroditus werd een mooie en aantrekkelijke jongen. Zo aantrekkelijk, dat toen hij een keer ging zwemmen en de waternimf Salmacis hem zag, zij zich niet kon inhouden, hem innig omhelsde en kuste. Maar daar was Hermaphroditus niet van gediend, en hij verzette zich hevig. Daarop richtte Salmacis een gebed tot de goden om tóch met Hermaphroditus verenigd te worden. Dat gebed werd verhoord, maar op een wat andere wijze dan verwacht: Hermaphroditus werd een wezen met vrouwenborsten, maar met mannelijke geslachtsdelen (afb 2).

Dit mythologische verhaal komen we in Afrika niet tegen, maar de sculpturale uitingen van tweeslachtigheid zijn veelal niet mis te verstaan, al had de geleerde rondleider tijdens de Dogontoonstelling in Leiden (2005) daar nog wél moeite mee – hij bestreed het bestaan van dit fenomeen in de Dogonkunst met verve.

Soms wordt tweeslachtigheid inderdaad slechts subtiel aangegeven, zoals het genoemde ringbaardje bij een verder toch duidelijk vrouwelijk Dogonbeeld (afb 3), of het regeltjeskapsel bij een verder mannelijk beeld. Maar een stoere ruiter met vrouwenborsten (afb 4)

laat weinig twijfel meer bestaan over tweeslachtigheid. In dit beeld valt op, dat de borsten die van een oude vrouw zijn, en niet de pronte jonge vrouwenborsten die je bij een Amazone zou verwachten. Ook de relatief grote baard van de ruiter duidt op een oudere leeftijd, zodat je uit deze beide signalen wel moet concluderen dat in de ruiter een oude en dus wijze, belangrijke man/vrouwspersoon afgebeeld is.

Overigens wijs ik hier graag op een veelgehoord misverstand, als zouden de lange slappe hangborsten in Afrika een negroïde raskenmerk zijn. Met ras heeft dit verschijnsel echter niets te maken, wél met het op de rug dragen van kinderen. Waar bij ons de vrouwenborsten al vanaf het begin van de puberteit worden ondersteund door een BH, worden Afrikaanse vrouwenborsten chronisch platgedrukt door een soort 'anti-BH'. Dat is de doek waarin hun kind (of broer/zusje) gedragen wordt en die als een knellende band bovenop de borsten drukt. Over die platte hangborsten wordt bij ons nog wel eens lacherig en neerbuigend gedaan, maar in Afrika is het een teken van belangrijk leven, waar je fier op bent als oudere vrouw.

Als je op die soms subtiële tekenen van tweeslachtigheid gaat letten, dan blijkt dit ook veel vaker afgebeeld te worden dan in het onderschrift bij die afbeeldingen staat vermeld, ook in belangrijke publicaties.

Wel even een opmerking hierbij: sommige Dogonbeelden lijken een dun puntsikje te dragen – dát is echter geen sikje, geen haar, maar een lipplug, een soort piercing met afhangende pin, een sieraad dat heden ten dagen niet meer gedragen wordt bij de Dogon.

afb 3 - Dogon - h 41 & 36,5

afb 4 - Dogon ruiter - h 52,5

afb 5a - Dogon - niet de kalebas, maar .....

En voor wie nu nog twijfelt aan het voorkomen van tweeslachtigheid in Dogonbeelden, laat ik een beeld zien, dat afkomstig is uit Mongui (afb 5), met grote borsten, maar met ook een flinke penis. En zelfs dié kan nog 'over het hoofd' gezien worden, zoals ik onlangs merkte tijdens een lezing over Afrikaanse kunst, waarin een dergelijk beeld als dia werd getoond. **- h 59,5**

..... afb 5b - Dogon detail - ónder de kalebas

Maar zoals gezegd, tweeslachtigheid komt niet alleen in sommige beelden van de Dogon voor, al wordt dit fenomeen daar wel vaak gezien. Bij allerlei Afrikaanse volkeren kom je het tegen. Zo ook bij de Bamanan, al zie je het daar niet vaak. Als je bijvoorbeeld naar het Bamanan beeld in afb 6 kijkt, dan zijn de dubbele geslachtskenmerken niet mis te verstaan. Aan de onderzijde een forse phallus tot op de grond. De basis van deze penis is vreemd ver naar achter gepositioneerd, wat nodig was om de vrouwelijke venusheuvel ruimte te geven. Deze artistieke vrijheid doet aan de bedoeling van de afbeelding niets af. Aan dit beeld zien we verder pronte vrouwenborsten, maar daarboven toch ook nog 2 mannentepels. Zulk een overdadige tweeslachtigheid zie je niet vaak. De Senufo, met een grensoverschrijdend leefgebied in Mali en Ivoorkust, kennen ook tweeslachtigheid in beelden. Het eerste voorbeeld laat dit duidelijk zien (afb 7), maar bij het tweede beeld viel dit mij in eerste instantie niet eens op.

afb 7 - Senufo

afb 6 - Bamanan - h 79

fig 8 - Senoufo met broek - h 37,5

afb 10a - Gurunsi - h 19,5

afb 9 - Lobi brons - h 8,5

Pas later ging ik even nadenken : vrouwenborsten en een Bermuda-broek? Nee, Senoufo vrouwen zullen nooit een broek dragen, dus ook hier is tweeslachtigheid afgebeeld (afb 8).

De Lobi grenzen aan de Senoufo, en hebben hun woongebied in zuidelijk Burkina Faso en noord Ivoorkust. En zij zijn weer burenen van de Gurunsi in zuidelijk Burkina en noord Ghana. Bij beide volkeren tref je afbeeldingen aan van tweeslachtigheid. Het Lobi bronsje in afb 9 toont boven de penis 2 duidelijke hangborstjes, en de figuur op de Gurunsi weefkatrolhouder (afb 10a) heeft flinke borsten, maar ook een duidelijk baardje (afb 10b).

afb 10b - detail

Ook het leefgebied van de Baule grenst weer aan dat van de Senufo. Het verschijnsel van tweeslachtigheid is ook aan veel van hun beelden te zien, maar de interpretatie daarvan is bijzonder. De meeste Baule beelden zijn de verbeelding van het 'spirituele' alter ego van de opdrachtgever. De Baule geloven in een 'vóóraards' bestaan ("Blolo") van de tweeenheid van de ziel, mannelijk en vrouwelijk. Als een jongetje geboren wordt, blijft zijn vrouwelijke counterpart in de geestenwereld achter – en bij een meisje dus haar mannelijke counterpart. Daar blijf je onlosmakelijk mee verbonden, en daar dien je dus rekening mee te houden. Die ziele partner wordt ook wel aangeduid met de term 'spirituele echtgenoot (blolo bian)' of '-echtgenote (blolo bla)'. Als je daar te weinig rekening mee houdt, kan die alter ego boos, jaloeers en zelfs vals worden, met vervelende gevolgen. Om je dan toch weer met 'haar' te verzoenen, kan de man een beeldje laten snijden, en vertroetelen [b]. Voor de vrouw geldt dat ook, maar omdat vrouwen over het algemeen toch al meer rekening met hun omgeving houden, zien we veel meer vrouwelijke Baule beelden dan mannelijke. Een zeker zo belangrijke andere reden daarvoor is, dat vrouwen meestal voor zichzelf veel minder geld te besteden hebben, en een beeld te laten snijden is duur.

Hoewel het gedetailleerde feminiene kapsel bij een aantal mannelijke beelden aan duidelijkheid weinig te wensen over laat, zie je toch dat deze vaak een wat anders gevormd kapsel hebben dan de vrouwelijke beelden (afb 11). Een echte kenner van Baule kapsels zou ons daar meer over kunnen vertellen, want nu is het voor mij

Afb 11 - Baule - h 44

nog niet zo duidelijk of je hier dan ook van hermafroditisme kunt spreken. Maar soms hebben mannelijke beelden wél een typisch vrouwelijk kapsel. Een ander Akan sprekend volk wordt gevormd door de Ashanti, grenzend aan de Baule, en ook dicht bij de Senufo. Ook van de Ashanti is tweeslachtigheid

afb 13 - Ijo - h 113

afb 12 - Ashanti - h 41

in beelden bekend, waarvan hier een voorbeeld (afb 12). Verder naar het oosten vind je in Nigeria ook enkele tweeslachtige beelden : bijvoorbeeld in de Nigerdelta bij de Ijo (afb 13 [c]), en wat meer noordelijk bij de Mumuye (afb 14). Deze laatste sculptuur is eigenlijk niet zozeer een beeld in de strikte betekenis van het woord, maar een antropomorf orakelbord, met een kuiltje tussen de borsten voor de orakelnootjes. Kleine hangborsten, maar ook een flinke fallus.

Als ook zij in Oost Nigeria beelden met tweeslachtigheid kennen, dan begin je je toch af te vragen, of die hele West Afri-

kanse regio daar nu zo uniek in is. Het was zoeken, maar inderdaad blijkt tweeslachtigheid ook nog op andere plekken in Afrika afgebeeld te zijn, bijvoorbeeld op 5000 km van de Ashanti, bij de Azande in Congo : 2 beelden (afb 15 en 16), in totaal verschillende stijlen gesneden, maar ontegenzeggelijk tweeslachtig. En weer 1000 km verder bij de Luba, ook in Congo, tref je eveneens tweeslachtigheid in beelden aan. Het boek 'Memory' toont ons hiervan 2 voorbeelden : Als eerste een prachtig beeld in de beroemde Mbuli stijl (afb 17), waarin vooral het kapsel meer dan de borsten contrasteert

met de penis. Een eenvoudiger beeldje (afb 18) toont vrouwelijke borsten en kapsel, naast een mannelijke ringbaard en genitaal. En als je met die blik nog verder door je etnografische bibliotheek heen scant, kun je zomaar weer een afbeelding tegenkomen, die volgens het bijschrift vrouwelijk zou moeten zijn, maar waarvan je denkt : "maar wat hangt daar dan onderaan?", zoals bij het beeld in afb 17 [d] van de Sukuma in Oost Afrika waar je toch duidelijk een scrotum met kleine penis aan herkent – maar zeker zou je dit pas weten met een dwarse opname, en die hebben we niet.

afb 16 - Azande - h 20

afb 14 - orakelbord Mumuye - h 45

Het lijkt er nu toch het meest op, dat dit fenomeen eigenlijk veel algemener is dan we dachten. Dat dit zijn oorsprong vindt in een diepe laag van de mense-

lijke geest, met andere woorden, dat het een archetypische verbeelding is. Uiteindelijk wijst ook die Grieks-Romeinse mythologie daar op. En dat zou betekenen, dat dit fenomeen door nog veel meer volken en culturen uitgebeeld zal zijn. Maar dan moet je er oog voor krijgen, want tweeslachtigheid valt veelal niet direct op en je ziet het dus vaak pas in tweede instantie. Zoals ik van dat Senufo beeldje met broek aanvankelijk het idee had, dat het een soort 'colon' zou zijn. Pas thuis viel me op, dat het niet klopte. En zulks bleek ook bij meerdere Dogon beelden het geval. Je moet met andere ogen leren kijken.

We zullen dus nog eens, maar nu met een nieuwe blik door onze verzamelingen heen moeten gaan, om te zien of een van die mannelijke of vrouwelijke beelden niet toch tweeslachtig

blijkt te zijn. Ook slenterend door exposities en musea kan deze 'vernieuwde blik' nieuwe 'ontdekkingen' aan sculpturale hermafrodieten opleveren. Misschien een idee voor een toekomstige expositie over dit onderwerp?

Waarom is dat belangrijk, die duiding van mannelijk, vrouwelijk of een hermafroditische weergave van het geslacht? Nog los van de vraag of wij dit belangrijk vinden, kun je uit de overduidelijke weergave van geslachtskenmerken op de meeste tribale beelden toch wel concluderen, dat die mensen zélf dit belangrijk vonden. En wij dan, in onze Westerse wereld?

Welnu, realiseer je, dat de eerste vraag, die over een pasgeboren mens gesteld wordt luidt: "is het een jongen of is het een meisje?". Het geslacht is het

afb 15 - Azande

afb 17 - Luba - h 30

afb 18 - Luba - h 21,5

eerste identiteitskenmerk van een mens, dat hem het hele leven bijblijft. Daardoor kun je iemand op straat zelfs niet met goed fatsoen aanspreken zonder zijn geslacht te kennen: "meneer, meneer, kunt u mij de weg naar het station vertellen?". En als meneer' zich dan omdraait en het zou blijken toch 'mevrouw' te zijn, dan is er al direct sprake van miscommunicatie en ontstaat er gêne van beide kanten.

Kinderartsen kennen als geen ander de enorme impact op alle betrokkenen, als meteen na de geboorte het geslacht van de baby niet direct duidelijk is, of het nu een jongetje of een meisje is. De schrik begint al met de triviale vraag welke kleur de geboortekaartjes en de muisjes op het beschuit nu moeten krijgen, op de voet gevolgd door benauwdheid en zelfs paniek

bij de ouders als zich de onduidelijke toekomst aan hun voorstellingsvermogen voorbij trekt. En wordt door die ontstane spanning hierover dan per abuis toch maar een keuze gemaakt die achteraf onjuist blijkt te zijn, dan is de impact daarvan nóg groter.

De laatste decennia hebben velen van ons in Nederland redelijk geleerd om met allerlei vormen van wat we noemen 'genderproblematiek' om te gaan. Maar we hoeven maar een vijftigtal jaren terug te gaan om te zien, dat de huidige tolerantie tegenover minder duidelijke geslachtskenmerken een nog jonge verworvenheid is, welke zeker ook nog niet is doorgedrongen in alle groeperingen van onze maatschappij. Twijfel aan iemands seksuele identiteit, in welke vorm dan ook, roept veelal toch nog hef-

tige emoties en weerstand op. Bekende voorbeelden daarvan zijn de houding over homoseksualiteit in de katholieke kerk en de recente uitspraken van twee pausen daarover, de weerstand in de anglicaanse Kerk tegenover een homofiele bischop, recente fel afkeurende uitspraken van premier Erdogan van Turkije in het licht van de door hem gewenste 'islamitische cultuur'. En in de extreme vorm daarvan, in de landen met de Sharia als wetgeving geldt afwijkend seksueel gedrag zelfs als 'halsmisdrijf', waar de doodstraf op kan staan. En ook in menig derde wereldland ben je niet veilig als anders geaarde mens. Maar zelfs in Rusland ondertekende Poetin recent een anti-homowet, en in een moderne staat als de USA gold tot voor kort het "Dont Ask, Dont Tell-beleid". Onlangs werd

dit door president Obama opengebroken, waarmee homofiele militairen nu voor hun geaardheid mogen uitkomen. Want daar gaat het vooral om : "dat je afwijkend bent is nog tot daar aan toe, maar laat het niet merken" - als maatschappij weten we daar geen raad mee. En zelfs in Nederland was er onlangs toch nog enige ophef over de trans-genderproblematiek van een columnist(e) in de NRC, Marjolein die Maxim werd en daar openlijk over schreef. Voor het gemak, maar in wezen niet juist, heb ik homofilie en trans-genderproblematiek op één hoop gegooid, maar het ging mij er vooral om de impact van afwijkende seksualiteit binnen een samenleving te schetsen.

Hoe moeten we nu die tweeslachtigheid in sommige Afrikaanse beelden opvatten?

Daarover heb ik weinig kunnen terugvinden in boeken of internet. Het echtpaar Roberts beschrijft [e] bij de Luba 2 mogelijkheden: - Luba koningen zouden reïncarneren als vrouw, en een tweede verklaring zou gevonden kunnen worden in het Luba gezegde "Luba mannen zijn overdag de baas, maar hun vrouwen 's nachts".

Bij de Dogon had ik nooit verhalen over wezens met een dubbele seksuele geaardheid gehoord en mijn verwijzingen naar de evidente tweeslachtigheid van sommige beelden brachten steeds verbazing teweeg. Meerdere mensen met wie ik hierover sprak, ontkenden dit fenomeen in hun beelden zelfs, tót ik meerdere afbeeldingen liet zien. Want, de Dogon kennen elkaars beelden niet of nauwelijks.

De enige gegevens die ik over dit onderwerp bij de Dogon heb kunnen vinden, zijn afkomstig van recente interviews [a].

Die verbazing werd dan meestal gevolgd door de uitspraak,

afb 19 - Sukuma - h 100

dat die tweeslachtigheid zéker op 'transformatie' moest berusten (een begrip waarover ik het later uitgebreid zal hebben). Dat het wat beladen begrip 'tweeslachtigheid' meestal niet meer herkend wordt door de huidige bevolking, hoeft niet erg te verwonderen, want er zijn al veel oude gebruiken en/of hun betekenis verloren gegaan.

In het dorp Nakombo ontmoette ik echter in de oude dorpschef iemand, die nog wél het gebruik van tweeslachtige beelden kende : "Zo'n beeld wordt 'Yemme' genoemd. Het kan 'de vrouw van het masker' voorstellen ('Yayeme'), maar ook weer een occulte persoon die zich zowel in mannelijke als in vrouwelijke gedaante kan transformeren". Omdat we echter deze tweeslachtigheid al

zien in echt heel oude Dogonbeelden, is het dus maar de vraag of die huidige uitleg van transformatie wel overeen komt met de oorspronkelijke betekenis van deze afbeeldingen.

Hoewel het kapsel dus onderscheidend kan zijn in de seksuele dubbele geaardheid van een Dogonbeeld, valt dat meestal niet zo op, omdat de haardracht bij de Dogonvrouwen meestal niet erg opvallend is.

Hoe anders is dat bij de Congolese Luba, waar de vrouwelijke haardracht meteen in het oog springt, en zeker ook bij een verder mannelijk beeld. Zoals ook bij West Afrikaanse Baule, bij wie het alter ego in de geestenwereld - met ander geslacht - zo'n belangrijke rol speelt. Tweeslachtigheid als zodanig komt in de gedachtegang van de Baule waarschijnlijk niet voor, maar dat alter ego ('echtgenoot(e)') náást de wereldlijke echtgenoot(e) raakt wel een diep bewustzijn van spirituele 'eenheid' van man en vrouw in 1 wezen, de een nooit zonder de ander, de een ook niet belangrijker dan de ander. Tegen die, weliswaar schaarse Afrikaanse achtergronden van tweeslachtigheid zou het een mooie uitleg voor al deze hermafroditische beelden zijn, dat zij de archetypische afbeelding zouden zijn van ons aller oorsprong en toekomst. Een ongedeelde ziel, die niet óf mannelijk óf vrouwelijk is, maar zowel mannelijk als vrouwelijk.

Zo'n gedachtegang reikt in onze eigen cultuur als het ware 'back to the future', naar het begin van de 6e dag in Genesis, toen de zojuist geschapen mens nog ongedeelde was. Een Bijbels archetype, dat als we die lijn zouden doortrekken een werkelijk revolutionaire emancipatie zou betekenen in het hemelrijk, waar dan niet meer verwezen wordt naar 'Onze Vader', of naar Maria als 'oermoeder',

maar naar een opperwezen zonder overheersend geslacht. Wie uit 'het veld' meer weet of te weten komt over de betekenis van tweeslachtige beelden bij de verschillende tribale volkeren, laat het ons graag weten.

Marchinus Hofkamp

Ogoni bewegende kaak - h 19

bronvermeldingen

Litteratuur hermafroditisme :

- [a] - "Onverwachte Aspecten in de Dogonkunst" – M.Hofkamp'12
- [b] - "African Art Western Eyes" – Susan M. Vogel 1997
- [c] - "Ways of the rivers" – M.G. Anderson & P.M. Peek 2002
- [d] - "Tanzania" – uitg. Jens Jahn - Haus der Kulturen der Welt 1994
- [e] - "Memory" - Luba Art and Making of History - M&R.Roberts 1996

Afbeeldingen hermafroditisme :

- afb 1 - <http://www.towleroad.com>
- afb 2 - Hermaphroditus Wikipedia
- afb 3 - "Onverwachte Aspecten in de Dogonkunst" – M. Hofkamp
- afb 4 - Dogon, als 3
- afb 5 - Dogon, als 3
- afb 6 - Bamanan, partic.collectie
- afb 7 - Senufo, www.artoftheancientworld.com
- afb 8 - Senufo, partic.collectie
- afb 9 - Lobi, collectie Gi Mateusen
- afb 10 - Gurunzi, partic.collectie
- afb 11 - Baule, partic.collectie
- afb 12 - Ashanti, collectie Gi Mateusen
- afb 13 - Ijo, "Ways of the rivers" – M.G. Anderson & P.M. Peek 2002
- afb 14 - Mumuye, collectie Gi Mateusen
- afb 15 - Azande, www.ancienttribal.com
- afb 16 - Azande, collectie Gi Mateusen
- afb 17 - "Memory" – Luba Art and Making of History – Roberts 1996
- afb 18 - "Tanzania" – Jens Jahn - Haus der Kulturen der Welt 1994

Foto's op het achter- en voorblad tonen een object uit de verzamelingen

van 2 van onze leden. Elk verzamelend lid krijgt bij toerbeurt de gelegenheid om een voorwerp uit zijn verzameling op deze manier te exposeren. Een object waarmee hij/zij om welke reden dan ook een bijzondere band mee heeft. Over de reden daarvan wordt hieronder verteld. Voor het achterblad van deze editie is het woord aan : **Guus van den Boogaard**

Kroeskam.

Met kerstmis 1973 kwam ik in de binnenlanden van Suriname een kammensnijder tegen. Na een gesprekje bleek dat hij wel twee van die kroeskammen wilde verkopen. Hoewel ik zelf geen Afro-kapsel had, wat in die tijd mode was, besloot ik ze toch te kopen. Dat dit het begin van een kleine verzameling was kon ik toen niet vermoeden.

De kam die hier afgebeeld is kocht ik in Zambia in 2006. Voordat ik het binnenland in zou gaan verbleef ik een paar dagen in Lusaka om te acclimatiseren. In een klein 'restaurantje' lagen in een hoekje een paar kammen. Ze bleken te koop en dit was er één van.

Hoewel ik geen kenner ben doen de ogen en het kapsel me denken aan Oost-Congolese (Luba/Hemba) invloeden. Gesneden door een Congolese vluchteling of meegenomen uit Congo? Ik vind zelf dat deze kam mooi gesneden is en expressief van vorm. Ze heeft een ereplaats in mijn verzameling gekregen.

opmerking redactie :

De aparte, en eigenlijk erg ongemakkelijke houding van de benen is karakteristiek voor veel Luba-sculpturen. Deze houding zie je ook in allerlei karyatide krukjes terug. Harry Leyten (voormalig conservator Tropenmuseum) legde hierbij uit, dat in deze bijzondere houding vooral vruchtbaarheid wordt benadrukt, door het directe contact van het vrouwelijk genitaal met de aarde, bron van alle vruchtbaarheid.

Guus van den Boogaard